

Az alany kérdése Freudnál: vágyteljesülés és szublimáció*

Az alábbi dolgozatban a következő két, összefüggő kérdést tekintjük át több szempont mentén: Freud elképzelésében ki az alanya annak a vágnak, mely az álomban kielégül, beteljesedik, illetőleg ki az alanya annak a vágnak, mely a szublimáló, magasabb rendű tevékenység révén teljesedik be? A semleges „alany” kifejezéssel a kérdés megfogalmazásában szeretnénk elkerülni az Én freudi fogalmának később részletezendő bonyodalmain. A problémafelvetés motivációját Freud maga adja, amennyiben az álmot tekinti a tudattalanhoz vezető királyi útnak,¹ mely szerep azonban strukturális nehézséget takar: amennyiben az álom egyszerre az álom munka átalakításának és rejtjelezésének eredménye, ugyanakkor vágykielégülésnek tekintendő, megválaszolhatatlanná válik az a kérdés, ki az alanya az álomban jelentkező vágnak és kielégülésnek. Kikerülhetetlen következtetésnek tűnik egy olyan alany kielégülése, mely nincs tudatában annak és nem tud arról, hogy kielégül. Dolgozatunk ezt az apóriát vizsgálja és térképez fel belőle levonható tanulságokat, egyebek mellett azt tárgyalva, hogyan érinti e nehézség magát a tudattalan fogalmát? Kérdésünket így pontosíthatjuk: nem azt az erősebb tézist vizsgáljuk, hogy vajon minden álom vágykielégülés-e? Az alany kérdése akkor is kérdés marad, ha csak bizonyos álmok képeznek vágykielégülést. Hasonló érvényes – mint látni fogjuk – azokra a módosításokra, melyeket Freud az álom tartalmára vonatkozóan bevezet. A fo-

* Hálával tartozom Bodor Péter, Köhler Ágnes, Pléh Csaba, Szummer Csaba, Ullmann Tamás, Unoka Zsolt inspiráló megjegyzéseiért az alábbi tanulmány kérdéseire vonatkozóan. A dolgozat az OTKA K 120375 és OTKA K 129261 számú projektjeinek támogatásával készült.

¹ Freud szemében az álmok értelmezése a kitüntetett út a tudattalanhoz: „Az álomfejtés pedig a tudattalan lelki élet megismerésének királyi útja” (Freud 1993. 421; „Die Traumdeutung ist in Wirklichkeit die Via Regia zur Kenntnis des Unbewußten, die sicherste Grundlage der Psychoanalyse”, GW 8, 32; lásd HB 107). Jelen összefüggésben nem kell vizsgálnunk, hogy ez ellen szól az a körülmény, hogy az *Álomfejtés* a leginkább átdolgozott freudi mű 30 év alatt (Mayer 2016. 44; Lear 2005. 88), bár Jones szerint Freud soha nem végzett „alapvető módosítást rajta”, mivel „nem is volt rá szükség” (Jones 1973. 315).

galmi nehézség nem tűnik el azáltal, hogy az álom tartalmát szexuális jellegűnek és infantilis eredetűnek tekinti.

Az alany kérdésére logikailag két válasz kínálkozik, egyaránt zavarba ejtő következményekkel. Egyrészt mondhatnánk, hogy a személy, mégpedig a tudatos énje a vágy és a kielégülés keresett alanya. Ekkor azonban megmagyarázhatatlan marad, hogyan tud a személy vágyáról és annak kielégüléséről, ahogy az is, miért van szükség a vágy és a kielégülés elváloztatására, rejtjelezésére. Pusztá bizonygatásnak tűnik, hogy az egyén a vágy és a kielégülés alanya, hiszen nincs tudomása róluk; a vágy és a kielégülés meglétét csak a pszichoanalitikus kezelés tárja fel alanyuk számára. A vágy és a kielégülés (álommunka révén történő) elváloztatása, rejtjelezése ugyanezen okból funkciótlan. Ha az alannak nincs tudomása a vágyról, akkor az ő perspektívájából érdektelen, hogy a vágy „érthető” vagy „rejtjelezett”, bármit jelentsen is pontosabban a két jelző.

A másik kézenfekvő válasz úgy hangozna, hogy nem a személy a vágy alanya, hanem a vágy pusztán testi, szomatikus terminusokban értelmezendő, esetleg annak alanya valahogyan a személy korábbi életfázisa lenne. Az első válaszirányhoz hasonlóan ezekben az esetekben a vágy kifejezés furcsa használatát látjuk, amennyiben az, aki vágyik, a vágyó nem tud vágyáról.² Ekkor azt kell mondanunk, hogy egy vágyódás, illetve Freudhoz jobban illően: vágyódások sokasága „van” egy alanyban, anélkül, hogy saját magától lehetséges tudása lenne róla vagy róluk. A szóban forgó vágyódás pontosabb szerkezetéről nehéz fogalmat alkotnunk, ahogy azt is nehéz megmondani, milyen értelemben lesz a kérdéses vágyódás az adott alannak a vágyódása. A dolgozatban felvetett probléma előfeltevése, hogy Freudnál, ahogy általában is, beszélhetünk tudat- vagy szubjektumfogalomról abban a minimális értelemben, hogy a szubjektum saját állapotairól elemi értelemben tudomással bír, vagy lehetősége van azokról saját erejéből tudomást szerezni. Hogy az alany valamilyen értelemben tud saját állapotairól, az szükséges feltétele annak, hogy alanyról beszéljünk, hiszen részben ez definiálja alanyként. Viszont ezt megfordítva is meg kell követelnünk: ami egy szubjektum állapota, az ahhoz annyiban tartozik hozzá, amennyiben tudomása lehet róla, még ha nem is állandó, tévedhetetlen tudomása. Ezzel voltaképpen elébe mentünk az – alaposabban szemügyre vételkor adódó – harmadik lehetőségnek: a vágy alanya valamilyen módon az egyén, de nem lelki szférájának tudatos része. A tudattalan ekkor az egyén lelki valóságához tartozik, mégpedig úgy, hogy a lélek tudatos részének nincs önálló hozzáférése vagy közvetlen rá-

² Ezt a lehetőséget kizárja továbbá, hogy Freud, szemben az 1895-ös *Entwurf*-al, az *Álomfejtés*ben a lelki készüléket szomatikus vonatkozás nélkül tárgyalja: „az ÁLOMFÉJTÉS lelki készüléke anatómiai vonatkozás nélkül működik; az nem más, mint egy *pszichikai* készülék” (Ricœur 1999. 100). A *Das Unbewusste* című 1915-ös szöveg hangsúlyosan állítja a pszichikai önállóságát, összekötve azt a fiziológiai lokalizálhatatlanság tézisével. Utóbbi konkrétan azt jelenti, hogy a szomatikus, fiziológiai szint kauzálisan összefügg a pszichikai szinttel, de viszonyaik nem feltárhatóak.

látása a hozzá tartozó tudattalanra, mégis annak befolyása alatt áll. Különösen összetett kérdés ebben a megközelítésben a freudi elgondolás szerint az egyazon egységhez tartozó két terület (tudattalan és tudatos) kapcsolata.

Az alábbiakban nincs módunk és nem is célunk áttekinteni a tudat teljes freudi elméletét, gondolatmenetünk a jelzett kérdés összefüggéseire szorítkozik. Nézzük először az álom freudi elméletét!

I. AZ ÁLOM MINT VÁGYTELJESÜLÉS

Szemben a korábban bevett megközelítéssel, mely az álmoknak rögzített fordítási szabályokon alapuló jelentést tulajdonított, Freud új értelmezési eljárást javasol, mely révén „minden álom értelmes lelki képződménynek bizonyul” (Freud 1993. 15). Az eljárás arra irányul, hogy a „manifeszt” álmotartalom, azaz a felidézett és elmondott vagy írásban rögzített álomszöveg egyes elemeihez fűzött „szabad” ötletek, asszociációk révén egy új „szöveget” nyerjünk. Az új szöveg értelmezése megmutatja, hogy a manifeszt álmotartalom a „látens” álomgondolat elváltoztatott ábrázolása, mely a maga részéről egy ösztönt, ösztöntörekvést képvisel. Két lényeges módszertani lépést emelhetünk ki. Egyrészt Freud már a manifeszt álmotartalom esetében is az álom tág fogalmával dolgozik: az álomhoz nemcsak azt számítja hozzá, amire az egyén magától emlékszik, hanem mindazt, ami az analitikus beszélgetés során asszociációk révén felidéződik:

Gyakran megtörténik, hogy az álmot hiányosan beszélik el, és csak az analízis során merülnek fel a kimaradt részletek. Ezek az utólag beillesztett részletek szolgáltatják rendszerint a kulcsot az álomfejtéshez. (Freud 1993. 117.)

Másképp felfogásában az álmotartalom nem egészként, hanem egyes részleteire bontva válik elemzés tárgyává (vö. Mayer 2016. 58 sk.).

Az *Álomfejtés* többször hangsúlyozott, központi tézise, hogy az álom vágyteljesülés (*Wunscherfüllung*), aminek a mű különböző kiadásaiban jelentősegteljes pontosítását kapjuk. Az első megfogalmazás – „Az álom: vágyteljesülés” (Freud 1993. 96) – a későbbiekben úgy módosul, hogy az álom átalakító munkája a cenzúrának bizonyul: „Az álom (*elnyomott, elfojtott*) vágyak (*burkolt*) teljesülése” (Freud 1993. 120). Az 1914-es kiadás pedig lábjegyzetben utal az alapformula Otto Ranktól származó kiterjesztésére: „Elfojtott infantilis-szexuális anyag alapján, illetve segítségével az álom rendszerint ábrázolja a vágyakat, rendszerint burkolt és szimbolikus formákkal leplezett erotikus vágyainkat” (uo. – a fordítást módosítottam, O. Cs.). Freud fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az álom nem a ki-elégülés folyamatának, hanem eredményének, azaz a beteljesült vágy ábrázolásának értelmében vágybeteljesítés. A pontosítás értelme az összefüggésből nem világos, nem találunk magyarázatot arra, miből következik, hogy az álomban

jelentkező vágy miért ne lehetne a kielégülés, beteljesülés előtti vágy. Jonathan Lear következőképpen magyarázza ezt a mozzanatot: a fantázia és képzelet összefüggésében nem a vágyon, hanem a képzeleti ábrázolás révén elérhető kielégülésen van a hangsúly (Lear 2014. 113–114). A gyerek képzelet, hallucinálja az anya mellét, de maga a képzelgés beteljesülés. Ugyanakkor Lear elismeri, hogy Freud nem fejt ki világosan álláspontját.

Freud elképzelésének tisztázáshoz először is látnunk kell, hogy az álmovág (Traumwunsch) rendkívül sokféle lehet: az egyszerű továbbalvástól kezdve fizikai szükségletek kielégítésén át olyan etikailag elítélendő vagy megvetendő vágyakig, mint a halálvágy vagy rokonokra, barátokra irányuló szexuális vágy. Freud hajlik arra, hogy ezt a sokféleséget egészében véve a „korlátlan és kíméletlen egoizmus megnyilvánulásainak” fogja fel.³ Következésképpen hozzá is fűzi az álom–vágykielégülés formulához, hogy az álmok teljességgel egoisztikusak (Freud 1993. 229), abban az értelemben, hogy „az álom tudattalan gerjesztői közt igen gyakran találkozunk önző tendenciákkal, amelyekről éber állapotban azt hisszük, legyőztük őket” (Freud 1993. 195). Az egoizmus alapja az álomban Freud szerint a külvilág iránti érdeklődés felfüggesztődése, s az álmokat aszerint osztályozza, mennyire leplezetlenül fejezik ki a mindenkori vágyat. A gyermekori vágyak többnyire torzítatlan vágykielégítést ábrázolnak, ellenben a terápia olyan álmokkal találkozik, melyek a cenzúra eredményei, és ezáltal eltorzításokat tartalmaz. Az álommunka mechanizmusát a 6. fejezet tárgyalja a manifest és látens álomtartalom megkülönböztetésére építve, amire még visszatérünk.

A gondolatmenet későbbi részében Freud azzal módosítja az alaptételt, hogy az álomban ábrázoló vágy infantilis, vissza a kora gyermekkorra:

Korábbi kijelentésemet tehát, amely szerint az álmovág eredete közömbös, mellőzném, és egy másikkal helyettesíteném: *A vágnak, mely megnyilvánul az álomban, mindenképp infantilis vágnak kell lennie.* Ez a vágy tehát felnőtteknél az UBW-ből ered, gyermekeknél, ahol a VBW és az UBW még nem vált külön, ahol még nincs vagy csak keletkezőfélben van a cenzúra, ez az ébrenlét beteljesítetlen, el nem fojtott vágya. (Freud 1993. 385.)

Freud ezzel a már 1895-ben kidolgozott, lelki készülékre (más fordításban: pszichikai apparátusra) vonatkozó általános elméletéhez nyúl vissza (*Entwurf einer Psychologie*), melynek értelmében a gyermekorból származó, elfojtott vágy jelentkezik az egoizmusban. Az elképzelés értelmében a felnőtt minden későbbi gondolkodásfolyamata a segélyre szoruló újszülött hallucináló vágyteljesülésén alapul, mely vágyteljesülés az első kielégülés-élmények modelljét követi és az észleleteket izgalommal szállja meg (Freud 1993. 393).

³ Lásd SA 1. 153: „Äußerungen eines schranken- und rücksichtslosen Egoismus.”

A vágyat az elemzésünkhöz szükséges szinten következőképpen határozhatjuk meg: hajlam, szükséglet, törekvés, élvezet valamilyen tárgy értelemben vett tárgyra irányulóan.⁴ Mint kiinduló kérdésünkben jeleztük, Freud a kifejezést a tudattalan vágy értelmében is használja, s e vágyakat a tudattalan termékeinek tartja (álmok, szimptomák, fantáziák), és olyan vágykielégülésekkel hozza összefüggésbe, melyekben a vágy többé-kevésbé rejtve kifejeződik. Azonban a tudattalan vágy gondolata sem nélkülözheti a célirányos törekvés, mozgás elemét, melyet nem tudunk a cél elemi tudatosítása nélkül elgondolni. Hogy a vágy bármire vágyjon, hogy egyáltalán meghatározott irányú törekvés, azaz valamire irányuló vágy legyen, ahhoz elengedhetetlen egy alanypólus vagy -perspektíva. Ezen a ponton sürgetően merül fel a kérdés, hogyan érti Freud pontosabban a vágyat.

Az *Álomfejtés* összefüggésében a lelki apparátus (*psychisches Apparat*)⁵ koncepciója érvényesül, mely az ösztön (*Trieb*) és ösztönképviselőt vagy -reprezentáció fogalmaira épül.⁶ A lelki apparátust az *Álomfejtés* azon alaptörekvéssel jellemzi, hogy kerülje el az izgalmak felhalmozódását és lehetőleg izgalommentesen tartsa magát, mivel az izgalom felhalmozódása kellemetlen érzést vált ki. Vágnak Freud azt a mozgást nevezi a lelki apparátusban, mely azt a kellemetlen érzésből kiindulva az újbóli kielégülés felé hajtja, mely kielégülés a maga részéről nem más, mint a feszültség, izgalom csökkenése (Freud 1993. 415). Fontos, hogy elképzelésében a vágyak leírása, ahogy a tudattalan elképzelése is, csak a pszichikai területével függ össze, mivel a szomatikus viszonyok nem játszanak szerepet. Az ösztön freudi értelemben nem a pszichikai területéhez tartozik, hanem a szomatikus és a pszichés határán helyezkedik el, eredete pedig testi természetű feszültségállapot. Utóbbi vonásából következően az ösztön a feszültségállapot megszüntetésére, levezetésére irányul, ami a tárgyhoz kapcsolódik.

Mivel az ösztön nem a pszichikai területéhez tartozik, ezért szüksége van arra, hogy a lélekben képzetek „képviseljék” (*Repräsentanz*). Az ösztönképviselőt valósul meg képzetek révén, melyeket Freud már „tudattalan képzeteknek” nevezhet, mármint abban az értelemben, hogy a képzetről nem olvasható le minden további nélkül, milyen ösztönt reprezentál. A tudattalan voltaképpen jellemzését Freud azon mechanizmusokkal adja meg, melyek csak annak működési vonásait alkotják és nem jellemzők a tudatos területére: ezeket az álommunka elemzése dolgozza ki, és közéjük tartozik a sűrítés, az eltolás, az

⁴ A *Wörterbuch der Psychoanalyse* a „Wunsch” szócikkben a következő leírást adja: jelöli „a hajlamot, a vágyat, a szükségletet, az irigységet és az élvezetet, azaz minden törekvést egy tárgyra, mely a lélekre és a testre csábító spirituális vagy szexuális vonzerőt gyakorol” (Roudinescu–Plon 2004. 1157–1160).

⁵ Magyar fordításban az *Álomfejtés* „lelki apparátus”-t használ, Laplanche–Pontalis „lelki készülék”-et.

⁶ A lelki apparátusra vonatkozóan Freud életművében három koncepciót találunk: (1) az affektus-trauma modell (1880-as évektől kb. 1897-ig), (2) a topológiai modell (1897-től 1923-ig) és (3) a strukturális modell (1923-tól).

ellentmondás elvének felfüggesztése, az örömelv stb. Ezek a teljesítmények egyúttal átfogó hermeneutikai elvek is a tudattalan hatásának értelmezéséhez: a manifeszt tartalom „fordítása” a látens tartalomra függvénye annak, hogy ismerjük a fordítási szabályokat.⁷ E sajátságok egyben az „elsődleges folyamat” tulajdonságai is, amelyekre a torzítás tárgyalása során térünk vissza.

Az ösztön képzetek szintjén történő képviselétét Freud a következő módon írja le: amikor a gyerek átéli a belső szükségleti ingert megszüntető kielégülés élményét, akkor ennek

a kielégülés-élménynek lényeges alkatrésze bizonyos észlelés [...], amelynek emlékképe attól fogva a szükségleti inger emlékezeti nyomával asszociálódik. Ha ez a szükséglet újból megjelenik, akkor ennek a létesített asszociációnak köszönhetően olyasvalami rezdül meg a lélekben, ami igyekszik a kielégülés érzéki emlékképét újra megszállni, magát az észlelést újra felidézni, tehát tulajdonképpen az első kielégülés állapotát helyreállítani. Ezt nevezzük vágnak; az észlelés újbóli megjelenése a vágyteljesülés, és a legrövidebb út a vágyteljesüléshez az, ha a szükségleti inger teljesen megszallja az észlelést. (Freud 1993. 393.)

Rögzítsük a freudi leírás szerkezetét: amit vágnak nevez, az a kielégülés állapothoz kapcsolódó észlelés – az állapot nélkül. Az álmodás a személy regressziója legkorábbi gyerekkori élményei felé, „amikor is újra átéli a gyermekkorát, az akkori ösztönös indulatokkal és rendelkezésre álló kifejezőmódokkal együtt” (Freud 1993. 382). Megszálláson Freud azt az érzelmi súlyozást, indexálást, befektetést érti, mely egy képzethez kapcsolódik. A megszállás (katonai) metaforáját úgy fordíthatjuk le, hogy az alany számára a megszállt tárgy fontosságra, jelentőségre tesz szert, mégpedig történetesen – azaz az alany nem diszponál afölött, mely tárgyat „szállja meg”, nem „választ” magának fontossággal bíró tárgyat.⁸ Freud jól kivehetően súlyt fektet a libidó mennyiségi jellemzésére, ami nyilvánvalóan az energia, a lehetséges jelentőség és fontosság végességére utal anélkül, hogy számszerűsíthetően kvantitatív viszonyokban kifejezhető lenne. A megszállás fogalmával a pszichikai szféra ökonómiai, mennyiségi szempontja jut érvényre: „a megszállási energia azonos a belső forrásokból származó ösztön-energiával, folyamatos nyomást gyakorol a lelki készülékre, s azt a feladatot rója rá, hogy átalakítsa” (Laplanche–Pontalis 1994. 303).

⁷ Eltekintünk itt attól a módszertani nehézségtől, hogy Freud saját előfeltevései alapján ő maga voltaképpen nem férhetett volna hozzá önelemzés révén a saját elsődleges folyamatának működéséhez: vagy az jelent gondot, hogy saját álmát elemezve mégis van hozzáférése saját tudattalanjához, vagy ha ez lehetséges, akkor a pszichoanalitikus terapeuta tűnik nélkülözhetőnek. E kérdéskörhöz tartozik a „fordítási szabályok” megbízhatóságának kérdése is.

⁸ Sutyák a megszállást a fenomenológiában központi intencionalitással hozza összefüggésbe (Sutyák 2008. 47), amit nem tartunk meggyőzőnek: míg az intencionalitás tárgyra irányulása pszichikai aktusoknak vagy tudati élményeknek felel meg, addig a megszállás a fontosság-, érdeklődés- és kötődés-mozzanatot állítja előtérbe.

A koncepció döntő eleme, hogy a tudattalan vágyak állandóan hatnak és elevenek, s ennyiben „elpusztíthatatlanok”: „A tudattalanban semmit sem lehet végleg befejezni, semmi el nem múlik benne, semmi nem merül feledésbe” (Freud 1993. 401–402, 385). Alaposabban megfontolva, ez a tézis következik a tudattalan vágy gyermeki jellegéből, hiszen az megköveteli, hogy ezeket a vágyakat ne lehessen úgyszólván „kinőni”. Freud úgy látja, kétféle kimenetele lehetséges egy tudattalan vágnak, melyek közül a második felel meg az álmofolyamatnak: „Vagy magára marad, akkor előbb-utóbb valahol kitör, és adott esetben az izgalom motilitásában vezetődik le, vagy a tudatelőttés befolyása alá kerül, mely ezt az izgalmat megköti, ahelyett hogy levezetné” (Freud 1993. 402). A tudattalan folyamatok elpusztíthatatlanságának tézise nyilvánvalóan spekulatív, hiszen lényegileg ellenőrizhetetlen. Másrészt viszont egyértelműen más elképzeléshez jutnánk, ha a tudattalan tartalmak, élmények törlődésének, elhalványulásának lehetőségével számolnánk.

Látszólag ezzel a koncepcióval választ kapunk az alany kérdésére, mégpedig a bevezetőben jelzett harmadik lehetőség értelmében. A tudattalan vágy a személyhez tartozik, de nem tudatos részéhez, hanem az ő saját tudattalanjához, melyet vélhetően individuálisnak kell tartanunk. A személy tudattalanjának hozzáférhetősége ettől még kérdés maradhat – de nem teszi elvileg lehetetlenné, hogy így képzeljük el az összefüggést. A személy „saját” tudattalanjáról azért kell beszélnünk, mert az adott alany viselkedésében jelentkezik valamilyen hatásként az őhöz tartozó tudattalan (mint vágyak és átalakítások nyalábja). Valójában azonban Freud nem tudja az összetartozás, az egység mozzanatát megvilágítani azon túl, hogy a birtokviszonyt állítja: az alany számára az „ő saját, egyéni” tudattalanja az, amit a pszichoanalitikus terápia feltár. Az alany tudattalan dimenziója így hozzáférhetőségében alapvetően ingtag marad, hiszen a tudattalan nem képes máshogy, mint az analízisben megmutatkozni, és így elvileg nincs mód annak ellenőrzésére, hogy mi is mutatkozik meg a pszichoanalitikus elemzésben.⁹ Az analitikus felfogás szerint továbbá a mostani álmomban teljesülő vágy alapján véve saját sokkal korábbi énemhez, egy regrediált alanyhoz tartozik. Mindenesetre az önmagamhoz való hozzáférés megrázóan aszimmetrikus, és elsődlegesen nem tudatos önvizsgálatom, hanem a terapeuta számára elérhető. A tudattalan létezésére vonatkozó igazolás végső soron azon múlik, bízunk-e a terápiás gyakorlat felől érkező válaszban, hogy az elemzés egyéni

⁹ A freudi elmélet empirikus tesztelhetőségére és tudományos státuszára vonatkozó vitát áttekinti Adolf Grünbaum, részletesen kitérve Popper kritikájára (Grünbaum 2001. 147–184). A tudattalan, célirányos cselekvés másfajta, kortárs angolszász értelmezését mutatja be Szalai, melyben automatizmusokként és rutincselekvéseként fogunk fel bizonyos, nem tudatos tevékenységeket (Szalai 2013. 176–177).

áttételekben, mintázatokban megmutatja, hogyan tartoznak az adott egyénhez mindazok a számára nem tudatos törekvések, melyek meghatározzák.¹⁰

Dolgozatunk kérdését – „Ki elégül ki, és hogyan?” – Freud maga felveti, de oly módon hagyja megválaszolatlanul, hogy az egyszerre mutatja a nehézség reálitását és Freud elméleti tanácstalanságát:

A vágyteljesülésnek természetesen örömet kell szereznie, de kérdés, hogy kinek. Persze annak, akiben a vágy él. Az álmodóról azonban tudjuk, hogy egészen különleges viszonyban áll a vágyaival. Elutasítja, cenzúrázza, egyszóval nem szereti őket. Teljesülésük tehát nem szerezhet neki örömet, hanem annak csak az ellentétét. A tapasztalat azt mutatja, hogy ez az ellentét [...] szorongás alakjában jelentkezik. Az álmodót tehát saját álombeli vágyához való viszonyában *csak két külön személy összegződéseként* foghatjuk fel, akiket mégis összekapcsol valami erős közösség. (Freud 1993. 403, kiemelés tőlem – O. Cs.)¹¹

A két, erős közösséget alkotó személyként felfogott alany nem más, mint a teoretikus zavarodottság kifejeződése, még abban az esetben is, ha saját sokkal korábbi énem a másik személy.¹² Filozófiai szempontból a két szubjektumként vagy erőközpontként felfogott alany nem teljesen ismeretlen elképzelés, de abban a formában, hogy az egyik szereplő, ráadásul a meghatározóbb szereplő nem jelenik meg közvetlenül, mindenképpen zavarba ejtő. Jellemző és tanulságos, ahogy Lear próbálja kezelni a feszültséget, és egyértelműen elhárítani próbálja a „két elme” olvasatokat (Lear 2014. 30–35). Eközben az alanyt alkotó két pólus közti közlekedést törekszik kidolgozni, s a terápia célját abban látja, hogy az álomértelmezésből eredő impulzusokat beáramoltassa az egyén tudatos életébe.

¹⁰ Nem meglepő, hogy a megalapozás ilyen ingatagsága mellett többek kétségbe vonták a tudattalan létezését (Popper, Grünbaum), ahol ugyanakkor rögzítenünk kell, hogy az ingatagság magában véve nem cáfoló erejű. Bizonyos viszont, hogy a tudattalan definíció szerint olyasmi, aminek igazságáról „saját szemünkkel” nem tudunk meggyőződni, legfeljebb „más szemével”, és nagyon is kérdéses, „megfigyelésről” beszélhetünk-e egyáltalán. Innen nézve félreértés, hogy Luhmann „másodfokú megfigyelésként” értékeli Freud elképzelését az elfojtó, szublimáló tudatról: „Így újrafogalmazhatjuk a politikai gazdaságtan marxi kritikáját és az elfojtó, szublimáló tudat freudi kritikáját. Mindkét esetben megfigyelésről van szó, mely arra specializálódik, hogy megfigyelje, amit a megfigyelő rendszerek nem tudnak megfigyelni.” (Luhmann 1988. 299.)

¹¹ Freud az *Álomfejtés* beszúrt lábjegyzetében utal a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* 1916–1917 14. előadására (Freud 1986. 177).

¹² Lear két lehetséges értelmezést vázol fel az Én meghasadására, melyet Freud lábjegyzete állít: „Az egyik válasz az, hogy értékeljük: azaz ünnepeljük azt a tényt, hogy kevésbé vagyunk egységesek, mint gondoljuk magunkról; ünnepeljük a tényt, hogy rendszerint váratlanul ér bennünket de-centrált önmagunk. A másik válasz, hogy a helyzetet tekintsük feladatnak. A gondolat, hogy az álmodó metaforikusan szólva »két külön ember kapcsolata...« – e gondolat olyan kihívás, mellyel foglalkozni kell, és amennyire lehetséges, meg kell haladni. Úgy tűnik, ez a második válasz van inkább összhangban a freudi pszichoanalízissel.” (Lear 2014. 114–115)

A megközelítés alapja az a meggyőződés, hogy a pszichoanalízis célja nem annak beláttatása, hogy a személy valójában két ember – egyfajta belenyugvásként –, hanem „hogyan segítse az egyént abban, hogy saját addig elszakított részeivel aktív kommunikációba kerüljön” (Lear 2014. 116, 121).¹³

Freud felől nézve azonban el kellene utasítani a koncepció ilyen mérséklését: az alany tudatos részét a tudattalan uralma alatt állónak kell nyilvánítanunk. Mivel meggyőződése, hogy a tudat számára nem hozzáférhető képzetek szerepet játszhatnak, és ezt a neurózisok bizonyítják, ő maga írja le azt, hogy a tudat szférája önállósággal rendelkezik:

Bízol abban, hogy mindent megtudsz, ami lelkedben végbemegy, ha elég fontos, mivel tudatod akkor jelenti neked. [...] Engedd meg, hogy ebben a pontban kiigazítsalak! Ami benned lelki, az nem esik egybe azzal, ami számodra tudatos [...] Elismerem, hogy szokásosan szükségleteidre nézve elégséges a tudatod számára való híradás. [...] De néhány esetben [...] csődöt mond, és akkor akarod nem ér tovább, mint tudásod. Azonban tudatod ezen hírei minden esetben tökéletlenek és gyakran megbízhatatlanok [...] *az Én nem úr a saját házában.* (GW XII, 10–11.)

A fentebb vázolt elméleti zavart megítélésünk szerint nem oldja fel az sem, ha a tudattalant „kvázi-személy”-nek tekintjük: „Freud [...] nem azzal hoz újat, hogy beszélgetőtársá avat bennünk lakozó személyiségrészeket, hanem azzal, hogy ezeket a *kvázi*-személyeket az én hatáskörébe vonja.” (Szummer 2014. 88–89) A pszichoanalízis döntő újdonsága Szummer szerint az, hogy a tudattalant „*átmenetnek*” tekinti személy és tárgy között. A jelzett nehézség, az alany közvetítés nélküli megosztottsága viszont nem változik azzal, hogy az egyik pólus ontológiai státusza elmozdul a személy felől a dolog felé. Más olvasatban a személy vagy „másik elme” gondolata abban segít, hogy koherenciát tulajdoníthassunk a tudattalannak (Lear 2014. 31). Ugyanakkor a koherencia csak egységre vonatkoztatva értelmezhető, és ezzel a koherensen elgondolt tudattalan viszonyát az alanyhoz nem tettük világosabbá.

Hasonló feszültséget mutatnak olyan további szövegek, melyek a tudattalan indoklására részletesen kitérnek. Freud többször ismétli, de nem oldja fel azt az értelmezést, hogy az alany két személy szoros viszonya. A *tudattalan* című,

¹³ Ullmann Tamás azt javasolja, hogy ne kövessük el azt a hibát, hogy „a tudattalant egy második tudatként gondoljuk el, amely szerkezeti értelemben nagyjából olyan, mint a tudatos tudat” (Ullmann 2016. 153). Ugyanott valamelyest visszavonja a megállapítást azáltal, hogy az ilyen két-tudat felfogást voltaképpen jellemzőnek tekinti a tudattalanra, csak a belőle eredő egyoldalúságokat kifogásolja. Fontos lehet Ullmann azon felvetése, hogy ne dologiasítsuk el a tudattalan fogalmát, és a „Mi az?” kérdés helyett a „Hogyan működik?” kérdést kövessük, de a tudattalan hozzáférhetőségének problémájában, amire Freud a két személy összegződésével utal, nem jut előbbre (Ullmann 2016. 153–154).

1915-ös szövegében a tudattalan megközelítéséhez a következő hozzáállást javasolja: „mindazokat a működések és megnyilvánulásokat, amelyeket magunkon észlelünk, és nem tudunk összefüggésbe hozni a lelki életünkkel, úgy kell megítélnünk, mintha egy másik személyé volnának, és az ő lelki működésének ismeretében lehetne őket megmagyarázni” (Freud 1997. 83–84, SA 3, 128). Az idézett helyen Freud tárgyalja a kérdést általánosabb, a tudattalan érzések lehetőségére vonatkozó megfogalmazásban is:

Azt gondolhatnók, a tudattalan érzelmek, érzések, indulatok létét faggató kérdésre ugyanilyen könnyűszerrel megfelelelhetünk. Az érzelem lényegéhez tartozik, hogy érezzük, tehát a tudatunk számára ismeretessé kell váljon. Így az érzelmek, érzések és indulatok tudattalan voltának lehetősége teljes képtelenség. A pszichoanalitikus gyakorlat azonban hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy tudattalan szerelemtől [*Liebe*], gyűlöletről, dühről és egyéb hasonlókról beszéljünk, és elkerülhetetlennek tartjuk a „tudattalan büntudat” kifejezést, vagy a paradox hangzású „tudattalan szorongás” feltételezését.¹⁴

Foglaljuk össze az eddigieket: Freud a tudattalan viszonyát a tudathoz szerkeze-ti okokból két személy szoros kapcsolatának tekinti. A felfogás mindenképpen feszültségben van a személy egységéről alkotott előfeltevéseinkkel, mégpedig már azon az elemi szinten is, hogy vágyról akarunk vágyakozó szubjektum, alany nélkül beszélni. Az álom mint vágybeteljesülés tézist erre a kétpólusú alanyra úgy kellene átfogalmaznunk, hogy az egyik személy vágya az, ami a másik személy (vagy kettőjük együttesének) álmában beteljesedik. Kérdésünket valamilyen formában felveti Jacques Lacan az egyik szemináriumán: „Mivel a vágy az, amiben a *Wunsch* szubjektuma kielégül, és ezt a szubjektumot szeretném idézőjelbe tenni: nem tudjuk, mi a szubjektum, és ez annak tudására vonatkozó kérdés, hogy ki a *Wunsch*, az álom szubjektuma.”¹⁵ A kép Lacannál mindazonáltal zavaros. Egyrészt úgy tűnik, azt állítja, az analízis „az élő személyen belüli interszubjektivitásban” mozog, mivel a szubjektumon belül szubjektumközi vi-

¹⁴ „Man sollte meinen, die Antwort auf die Frage nach den unbewußten Empfindungen, Gefühlen, Affekten sei ebenso leicht zu geben. Zum Wesen eines Gefühls gehört es doch, daß es verspürt, also dem Bewußtsein bekannt wird. Die Möglichkeit einer Unbewußtheit würde also für Gefühle, Empfindungen, Affekte völlig entfallen. Wir sind aber in der psychoanalytischen Praxis gewöhnt, von unbewußter Liebe, Haß, Wut usw. zusprechen und finden selbst die befremdliche Vereinigung »unbewußtes Schuldbewußtsein« oder eine paradoxe »unbewußte Angst« unvermeidlich.” (SA 3, 136.) Redding értetlenségét fejezi ki: „Hogy létezhetne tudattalan érzés, ha az érzés lényege, hogy tudatában vagyunk?” (Redding 2000. 123).

¹⁵ „The desire being that in which the subject of the *Wunsch* is satisfied, and this subject, I would like to put it in a sort of parenthesis: we do not know what the subject is, and it is a question of knowing who is the subject of the *Wunsch*, of the dream.” (Seminar 3, 1958. november 26. Lásd Lacan 1957/58. 27.)

szonyok jönnek létre, ami a két személy koncepcióját radikalizálva az alanyon belüli interszubbektivitás gondolatához vezet (Moldvay 2016. 121). Máshol viszont azt írja, hogy a

szubjektum struktúrájának kérdése [...] egyenlő ezzel a kérdéssel: mi a gondolkodó egység? Hiszen a szubjektum a gondolkodó egységet jelenti, legalábbis az általános meggyőződés szerint. Ha a tudattalan létezik, úgy gyökerestül felül kell vizsgálni ezt a meggyőződést. Nincsen egység a szubjektumban. Ez nem jelenti azt, hogy a személyiség kettőssége mellett, e rosszemlékű romantikus eszme mellett tennénk le a voksunkat. Az egység tagadása nem azt jelenti, hogy két személyiségünk van, hiszen ez csupán a zsákutca megkettőzése, a zsákutcáé, amit a tudattalan tár fel előttünk. [...] Nem, a tudattalan nem egy rossz én.¹⁶

Nézzük most az elfojtás és a cenzúra nehézségét!

II. A CENZURÁLIS TORZÍTÁS NEHÉZSÉGEI

Még ha fel is tételezzük, hogy a tudattalan tudathoz fűződő viszonyát kielégítően tisztáztuk, akkor is adódik egy további komoly nehézség az elfojtás és az azzal összefüggő torzítás, rejtjelezés gondolatával kapcsolatban. A nehézség megmutatkozik, ha felidézünk, hogy a vágy eredete mellett Freud elméletének kulcseleme, hogy az álom manifeszt tartalma átalakítás eredménye.¹⁷ Az álommunka a tudattalanban rejlő tartalmakat változtatja át rejtjelezett, a tudat számára érthetetlen manifeszt álmotartalommal. Freud feltételezi, hogy a tudattalanban lévő impulzusok, vágyak és képzetek alapján véve érthetőek, de etikai alapelvek vagy társadalmi elvárások alapján elfogadhatatlanok.¹⁸ Az elfogadhatatlanság e tartalmak elfojtásában fejeződik ki, ami a psziché térbeli modelljének logikája szerint pontosabban azt takarja, hogy eltolódnak a tudattalanba és ott is tartódnak (*Verdrängung*). A pszichoanalízis szempontjából mármost annak van alapvető jelentősége, hogy Freud klinikai tapasztalatok alapján arra a meggyőződésre jut, az elfojtott, félretolt tartalmak megváltoztatott formában

¹⁶ Lacan François Wahlnak adott interjúja (idézi Moldvay 2016. 134). Lacanhoz lásd Uno-ka 1998. és Moldvay 2016.

¹⁷ Jones szerint Freud 1895-ben már meg van győződve arról, hogy az álom vágyteljesülés, de nem tud magyarázatot a torzításra: „Mindvégig teljesen tisztában van azzal, hogy minden álom egy vágy teljesülése, de nem jut messzire, amikor meg akarja magyarázni, miért történik ez leplezett formában” (Jones 1973. 309).

¹⁸ Szummer Csaba hívta fel figyelmemet arra, hogy Jung a feltevés első felét bírálja: az elsődleges folyamat szerinte magában véve kaotikus jellegű, s ennél fogva érthetetlen a tudatos, racionális gondolkodás számára. Jung felfogásában ebből az következik, hogy nincs szükség torzításra, cenzúrára az álommunka révén. Az elsődleges folyamat teljesen élvezeturalt, változó megszállása különböző objektumoknak.

újra bejutnak a tudatba (*Wiederkehr des Verdrängten*). Ennek az alapmodelljét hivatott az álomelemzés szolgáltatni, jóllehet azzal az erősebb tézissel, hogy az elfojtott tartalom nem pusztán „eljut a tudatba”, „visszatér”, hanem egyenesen vágybeteljesülés és kielégülés. A koncepció azonban a torzítás, rejtjelezés mozzanatával feszültségekhez vezet.¹⁹

A probléma túlvezet az alany és vágya közti, eddig tárgyalt viszonyon. Az új problematikus mozzanat abban rögzíthető, hogy indokolatlan és funkciótlan az elfojtott vágy „elrejtése”, torzítása. Más szóval, nem látszik, mi indokolja a rejtjelezés szükségességét. Az *Álomejtés* 7. fejezetében kidolgozott topológia keretében is megjelenik már ez a nehézség, mégpedig az elfojtás gondolatával. Az elfogadhatatlanság miatt történő torzítás, rejtjelezés gondolata mindkét mozzanatában problematikus. Egyrészt kinek a számára kellene elrejtetni, eltorzítani tartalmakat? Másrészt ki dönt az elfogadhatatlanságról? Hogy egy vágy a tudatos alany vagy az alany tudatos része számára elfogadhatatlan-e, azt ő maga tudja eldönteni. De a megítélendő tartalmakra a tudatos alany *ex hypothesi* nem lát rá, nincs azok tudatában. Honnan adódik akkor a cenzúra teljesítménye, beleértve az elfogadhatatlanságra vonatkozó mércék ismeretét is? Az elfojtásban rejlő gátlás és az álommunkában rejlő torzítás célja Freud szerint az elfogadhatatlan tartalmak kiszorítása, illetve elfogadhatóvá változtatása. A tudatos alanyból nem származhatnak, hiszen akkor nem tudattalan vágyakról kellene beszélnünk, hanem tudatos vágyakról, melyek történetesen súlyos konfliktusban vannak a közösség vagy társadalom erkölcsi és egyéb elvárásaival. Ilyen vágyak létezése viszont egyáltalán nem lenne újdonság az európai gondolkodás történetében.

A másik lehetőség az lenne, hogy a vágyak elfogadhatatlanságának mércéjét a tudattalan nyújtja. Ekkor viszont azt kellene feltételeznünk, hogy a tudattalan nem pusztán kielégülésre törő vágyak összessége, hanem azon túl még az alany tudatos része előtt titkolózó instancia, mely ráadásul még képes is összefüggéstelenre, felismerhetetlenre formálni azt a vágyat, melyet el akar rejtetni. Freud előfeltevései felől nézve mind a tudattalan motivációja, mind az ehhez szükséges racionális működésmód igazolhatatlan marad, mivel az elsődleges folyamat éppenséggel preracionális. E megfontolásainkból az adódik, hogy a cenzúrateljesítmény, azaz végső soron az elfojtás ellentmondásos teljesítmény, amennyi-

¹⁹ Jelen összefüggésben félre tesszük azt a kérdést, hogy az elfojtott tartalmakon kívül Freud milyen tudattalan folyamatokat feltételez (elvételek, elszólások, vicc stb.). Érdekes probléma, hogy az elvételek is érthetők-e olyan komplex torzításmechanizmusként, mint az álmok. Elemi szinten ez ellen szól, hogy nincs az álmokéval összevethetően összetett tartalmuk, így torzítás nem tűnik lehetségesnek, csak ellenállás. Hogy például egykori beteljesületlen szerelmem vagy a velem rútul elbánó, volt kedves nevét, telefon- vagy házszámát elfelejtem, az nem tűnik túl komplex felvilágosításnak tudattalan törekvéseimről. Következésképpen az elvételek értelmezése bizonytalanabb és laposabb.

ben egyszerre kellene rálátnia a tudattalan vágyaira, törekvéseire és a tudat számára elfogadhatatlan szempontokra, követelményekre.²⁰

Nézzük alaposabban, miként bontja ki Freud az álomelemzés összefüggésében az elfojtás gondolatát! Az álom funkcióját abban határozza meg, hogy

a tudattalan szabadjára engedett izgalmát újból a tudatelőttés uralma alá hajtja; eközben levezeti a tudattalan izgalmát, mintegy szelepként szolgál [...]. Így az álom – akárcsak az ugyanebbe a sorba tartozó többi lelki formáció – kompromisszumot köt, egyidejűleg mindkét rendszer kívánságát – amennyiben egymással összeegyeztethető – teljesíti. (Freud 1993. 402.)

A kompromisszum, az ellenőrzés egyaránt olyan akciók, melyeknek egy valamilyen azonosított partnerrel, ellenpólussal szemben van csak értelmük. Hasonlóképpen kompromisszum a manifeszt álomtartalom, mégpedig a látens vágy és az éber állapot közti kompromisszum: egyrészt az elfojtott vágy megjelenik az álomban, de csak eltorzított alakban (Lohmann 1989. 24). A kompromisszum elképzelése utal az elsődleges és másodlagos folyamat különbségére. Az *Álomelemez* 7., záró fejezetében Freud az elsődleges és másodlagos folyamat megkülönböztetéseként dolgozza ki a tudattalan és a tudatos rendszerének különbségét. Az álom mint a tudattalanhoz vezető királyi út a két rendszer, illetve folyamat közti legfontosabb – bár egyirányú – összeköttetés. Az elsődleges folyamat névmagyarázatából kiderül, hogy az „nemcsak a rangsorra és teljesítő képességre” van tekintettel, „hanem az időbeli viszonyoknak is” szerepe van a névben.

Tudtunkkal nem létezik olyan lelki apparátus, amely csak az elsődleges folyamattal rendelkezne, és ennyiben pusztán elméleti fikció; annyi azonban tény, hogy benne az elsődleges folyamatok kezdettől fogva adva vannak, míg a másodlagosak az élet folyamán csak fokozatosan fejlődnek ki, hogy az elsődlegeseket gátolják, rájuk rákódjanak, de a teljes uralmat felettük talán csak az élet derekán érik el. Mivel a másodlagos folyamatok késve érkeznek, *lényünk tudattalan vágygerjedelmekből álló magva* [*Kern unseres Wesens, aus unbewußten Wunschregungen bestehend*] megfoghatatlan és meg-

²⁰ A nehézséget Herbert Fingarette is felvetette a tudattalan későbbi, hármas tagolású, strukturális modelljére nézve: „Miért kellene az Énnak bármit tudattalannak megtartania, legyen az hárítás vagy ösztön? A pszichoanalitikus elmélet magját érintő alapproblémának tekintem ezt, amit tudomásom szerint sem a pszichoanalitikusok, sem Freud olyan kortárs filozófiai újraértelmezői, mint Sartre vagy újabban Ricœur, nem vetettek fel.” (Fingarette 1982. 220.) Fingarette kifejezetten aláhúzza, hogy ez a nehézség meglepő, mivel a pszichoanalízis legkorábbi belátásai közé tartozik, hogy a személy a hárítás révén törekszik csökkenteni szorongását: „A kérdés, mellyel most szembenézünk, meglepő kérdés, mert a pszichoanalízis egyik legrégebb és legjellemzőbb belátása az volt, hogy sok pszichopatológia eredete rejlik abban a taktikában, hogy megvédjük magunkat félelmektől, külsőktől vagy belsőktől, azáltal, hogy megóvjuk magunkat attól, hogy tudatosuljanak [*keeping oneself unconscious of them*].” (Fingarette 1982. 221.) Hasonlóképpen megfogalmazza a szubjektum kérdését Tauber 2010. 189 és Borch-Jacobsen 1988. 8–9. Sartre Freud-kritikájáról lásd Schwendtner 2012.

gátolhatatlan marad a tudatelőttek számára, amelynek szerepe egyszer és mindenkorra arra korlátozódik, hogy a tudattalanból eredő vágygerjedelmeknek megmutassa a legcélravezetőbb utakat. E tudattalan vágyak minden későbbi lelki törekvésre nézve kényszerűt jelentenek, amelyhez alkalmazkodniuk kell, s szabadságuk legfeljebb annyit, hogy e kényszer esetleges levezetésére és magasabb célok felé terelésére törekedhetnek. (Freud 1993. 418, kiemelés tőlem – O. Cs.)

Az *Álomfejtés* egy pontján Freud kifejti, miért szükséges a második rendszernek korrigálnia az elsődleges folyamatot:

Az elsődleges folyamat az izgalom levezetésére törekszik, hogy az így összegyűjtött izgalommennyiséggel *érzékelési azonosságot* [*Wahrnehmungsidentität*] létesítsen. A másodlagos folyamat elállt ettől a szándéktól, és helyébe egy másikat vet fel: *gondolati azonosságot* akar elérni. (Freud 1993. 417.)

A két folyamat szembeállításával már az *Álomfejtés* összefüggésében az a kép adódik, hogy az emberi egyén nem tekinthető egységnek, hanem a két elkülönülő, sajátos viszonyban lévő dimenzióra tagolódik: vágyak, vágyrezdülések folyamatosan törnek fel az elsődleges folyamatból, melyeket a másodlagos folyamat szakadatlanul cenzúráz és elfojt. E válasz szellemében a kielégülő vágy alanya az elsődleges folyamathoz tartozó (korábbi) Én vagy Én-pólus kellene legyen. Talán beszélhetünk kvázi-Énről, mivel a kielégülő alany egy aktuális személy korábbi Én-állapotához rendelhető. A megfontolásokat az elfojtással definiált tudattalan fogalma előzi meg:

az elfojtás folyamatának lényege nem abban áll, hogy megszűnik, megsemmisül egy az ösztönt reprezentáló képzet, hanem abban, hogy annak tudatosulása meggátlődik. Ekkor azt mondjuk, a képzet a „tudattalan” állapotában van, és jó bizonyítékaink vannak, hogy tudattalanul is lehetnek hatásai, olyanok is, melyek végül elérik a tudatot. (Freud 1993. 125.)²¹

Az álomelemzés hozadékát Freud abban látja, hogy a tudattalan, s így a pszichikai két külön rendszer függvényeként jelenik meg, mégpedig már a normális lelkiéletben is.²² Az álomban megnyilvánuló folyamatok ennél fogva Freud sze-

²¹ Freud *Az őszvalami és az Én* I. fejezetében és az *Új sorozat* 31. előadásában is tárgyalja a tudatos–tudattalan megkülönböztetést.

²² „Az újdonság, amit a pszichopatológiai képződmények, s már első tagjuk, az álom elemzése tanít, abban áll, hogy a tudattalan – tehát a pszichikai – két elkülönült rendszer funkciójaként fordul elő, és már a normális lelkiéletben így fordul elő” (GW II/III, 619); „Az álmok értelmét akarjuk kimutatni, előkészületként a neurózisokhoz [...], mert az álom tanulmányozása nem csak a legjobb előkészítés a neurózisokhoz, az álom maga is neurotikus szimptóma, mégpedig egy olyan, melynek felbecsülhetetlen előnye, hogy minden egészséges embernél is előfordul” (GW XI, 79).

rint nem patológikusak, hanem már a normális lelkiélethez is hozzátartoznak. A gondolat filozófiai tétje abban áll, hogy ezzel a kvázi-patológikus területe hatalmasra növekszik. A pszichoanalízis egészében átlépi a „normális” és az „abnormális” határvonalát, kiindulva az álom iránti érdeklődésből. Az álom ugyanis keverékjelenség (*Mischgebilde*), „egyfajta normális »patológikus« jelenség”. A filozófia felől nézve ezért Freud elképzelése elsősorban nem betegségtan és gyógyító terápia, hanem a múlt és jelen kultúra átfogó elmélete, beleértve az egyénileg és közösségileg internalizált áldozatokat, melyeket a kultúra fennmaradása érdekében az egyénektől megkövetel (Lohmann 1989. 19–20). Problematikus marad mindazonáltal a normális és a patológikus közti határ elmosódása. A neurotikus számára saját neurotikus tünetei jelzik, orvoshoz kellene fordulnia. De a tüneteket nem produkáló normalitás esetében nem világos, miről szól a tudattalan leírása. Fennáll a veszély, hogy az analitikus terápia megtanít bennünket ott is patológikus viszonyokat látni, ahol ilyet nem is gyanítanánk. Ekkor viszont nehezen eldönthető, hogy ez vajon üdvös felvilágosító lépés vagy a normalitás patológizálása?

Freud nézeteinek alakulásában állandó pont marad az elfojtás és cenzúra centrális szerepe.²³ Az 1920 és 1923 között kidolgozott második topológiai, avagy strukturális modell feladja ugyan a sajátos helyként értett tudatalatti gondolatát, és felváltja az Én – felettes-Én – ösztön-Én felosztással, ahogy *Az ősvalami és az Énben* körvonalazódik. A struktúramodellben az elfojtás az Én tudattalan részével kerül kapcsolatba, amennyiben az elfojtott az Én részeként az ösztön-Énnel (*Es, ősvalami*) olvad egybe. Freud a *Das Ich und das Es*ben így fogalmaz: „Az elfojtottat csak az éntől választják el élesen az elfojtásellenállások, az ősvalamin keresztül azonban kommunikálhat vele” (Freud é. n. 27, GW XIII, 252 – a fordítást módosítottam, O. Cs.). Az új elképzelés egy ösztönelméleti fordulat eredménye, melynek értelmében két ösztönelmélet – a szexuális- és Énösztönök, valamint a később felmerülő narcisztikus és tárgy-libidó (*Objektlibido*) – hivatott új megalapozást adni a tudattalan elméletének (Gödde 2010. 29). A tudattalan itt már nem külön, zárt rendszer, hanem a három instancia strukturált össze-

²³ Érvelésünk szempontjából nincs jelentősége annak, hogy Freud a tudattalan területét tágabban értelmezi, mint annak a területét, ami elfojtás alatt áll. Így minden elfojtás tudattalan, de a tudattalan területe átfogóbb: „Minden elfojtott dolognak tudattalanul kell maradnia, de szeretnénk rögtön itt, mondandónk elején leszögezni, hogy az elfojtott dolgok távolról sem fedik az összes tudattalan tartalmat. A tudattalan a nagyobb terjedelmű; az elfojtottak csak a tudattalan egy részletét adják.” (Freud 1997. 79, GW X, 264.) Az elfojtást továbbá Freud három fázissal jellemzi: (1) őselfojtás, (2) valódi elfojtás, illetve utólagos elfojtás (*Nachdrängen*), (3) az elfojtott visszatérése szimptomák, álmok stb. formájában (Freud 1997. 67–70, GW X, 250–252). Az elfojtás folyamata az ösztönreprezentánsok ellen irányul, azok megszállását akarja megvonni, s ennek következtében ösztönrezdülésként eltűnik a tudatból és a tudatelőttessel. De tudattalan pótlékként megszállja azt, ily módon a tudattalanban aktív marad s így próbál visszatérni a tudatba.

függésének része, miközben az ösztön-Ént teljesen uralja.²⁴ Freud e modellben is döntő szerepet tulajdonít a tudattalannak, de más freudiánus irányzatok (annafreudizmus, Én-pszichológia) a hangsúlyt inkább az Én tudatos részére helyezik. Utóbbiak szerint a pszichoanalitikus kezelés fő feladata, hogy az Ént alakítsa a személyiség erősebb instanciájává az ösztön-Én rovására (aminek az ortodox pszichoanalitikus meggyőződés felől nézve az az elméleti veszélye, hogy feledésbe merül az Én tudattalan részének felfedezése). Más pszichoanalitikusok (Melanie Klein, Karen Horney) megtartják elméletük centrumának a tudattalant, de a hangsúlyt az anyához való archaikus kötődésre helyezik, kevés érdeklődéssel a szexualitás vagy az apa figurája iránt.

Mivel a tudattalan fogalmát megalapozó elfojtás gondolatának kiindulópontja az ösztönrezdülések és más instanciák közti konfliktusok fennállása, ezért az elfojtás minden további módosítással együtt a freudi elmélet „alaposzlópa” marad.²⁵ Jól láthatóan ugyanakkor az elfojtással kapcsolatos alanyra vonatkozó kérdés ugyanúgy megmarad, ahogy már felmerül az *Álomsfejtés*ben, hiszen az alany tudatos részének valahogyan „tudnia” kell a tilalmas vagy szégyenletes vágyról. Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az elfojtás és cenzúra paradox jellegének problémája megőrződik a freudi életműben az elfojtás és cenzúra középponti elméleti helyzete miatt. Térjünk át ezek után a szublimáció kérdéskörére!

III. SZUBLIMÁCIÓ

A szublimáció témáját a tágabb kultúraelméleti keret különbözteti meg alapvetően az álom elemzésétől. A kultúra tárgyalását Freud az ember alapvető és folyamatos céljával, a boldogsággal kapcsolja össze, amit nem elméletekből, hanem az ember cselekvéséről, magatartásáról olvashatunk le: az ember boldog akar lenni, és az akar maradni. A boldogságra törekvést Freud egy pozitív és egy negatív célra bontja: egyrészt a fájdalom és kellemetlen érzés kerülését, másrészt intenzív örömek átélését jelenti (Freud 1982. 340). Az így értett boldogság megvalósulására viszont ebben a világban nincs jó esély, mivel

²⁴ Az egyik döntő eltérés abban rögzíthető, hogy a tudattalan már nem egy „pszichikai hely”, azaz nem elkülönülő rendszer, hanem állapotok, érzések jellemzője lesz. A változtatás magával hozza azt az új nehézséget, hogy miként adható meg a tudattalan egysége – amivel jelen összefüggésben nem szükséges foglalkoznunk.

²⁵ „Az elfojtás tana [...] az az alaposzlop, melyen a pszichoanalízis épülete nyugszik, így annak leglényegibb alkotórésze, és maga sem más, mint egy tapasztalat elméleti kifejeződése, melyet tetszőlegesen gyakran megismételhetünk, ha a hipnózis igénybevétele nélkül egy neurotikus analízisbe fogunk. [...] Nagyon energikusan ellenezném, ha valaki az elfojtás és az ellenállás tanát a pszichoanalízis eredményei helyett az előfeltevései közé sorolná. [...] az elfojtás tana a pszichoanalitikus munka szerzeménye.” (*Das Unbewusste*, GW X, 54–55.)

a világmindenség minden intézménye ellenszegül neki; azt mondhatnók, hogy azt a szándékot, hogy az ember boldog legyen, a teremtés elve nem foglalja magában. Amit az ember a legszűkebb értelemben boldogságnak nevez, inkább nagyon fel-duzzasztott szükségletek hirtelen kielégítéséből ered és természeténél fogva *csak mint epizodikus* jelenség lehetséges. [...] úgy vagyunk berendezve, hogy intenzíven csak a kontrasztot tudjuk élvezni, a tartós állapotot csak nagyon kevésbé. (Freud 1982. 340–341.)²⁶

Dolgozatunk összefüggésében nyitva hagyhatjuk a kérdést, hogy Freud ezzel lehetetlennek nyilvánítja-e a boldogságot vagy sem (Pieper 2001. 280). A boldogság freudi értelmezésében mindenestre bizonyosan az epizodikus élvezetek állnak a középpontban, miközben a filozófiai hagyomány Platón és Arisztotelész óta figyelmet szentel a tartósan végezhető, örömet jelentő tevékenységeknek (lásd Olay 2008). Hogy elkerüljünk egy hosszabb kitérőt az arisztotelészi cselekvésemélet felé, célszerű ezen a ponton felidézni Csíkszentmihályi fogalomalkotását az „autotelikus” tevékenységekről, melyet kifejezetten a klasszikus görög filozófiára építve, bár filológiailag nem kibontva, fejtett ki.

Freud az egyén boldogságra törekvésének három veszélyét rögzíti. Egyrészt ilyen a saját test esendősége hanyatlás- és pusztulásfolyamatok, valamint fájdalom és kellemetlen érzések formájában, másrészt „kívülről” fenyegetnek a külvilág romboló erői, illetve más emberekhez fűződő viszonyaink (Freud 1982. 341). Freud végső soron azt javasolja, mindenki keresse meg saját libidógazdálkodási módszerét, melyet próbálgatással lehet megtalálni (Freud 1982. 347, vö. Pieper 2001. 282). Eközben koncepciójának alapeleme, hogy a libidó, ami a vágy alapformáját alkotja, többféle módon képes kielégülni, beteljesülni, s ennyiben az ösztön korábban tárgyalt plaszticitásához hasonló szerkezetet mutat. Freud ezt a boldogságfogalmat vizsgálja a tág értelemben vett kultúra feltételei mellett, s eközben – visszautalva az *Egy illúzió jövőjére* – a kultúra nagyon tág fogalmát használja: „a teljesítménynek és berendezéseknek azt az egész summáját jelöli, amelyben eltávolodik életünk állati őseinktől, és amely két célt szolgál: az ember természetel szembeni védelmét és az emberek egymás közti kapcsolatának szabályozását” (Freud 1982. 354). A kultúrát eközben funkcionálisan érti, főként az emberi agresszió interiorizálásának eszközeként, amit a VII. fejezet bont ki.

A szublimációt Freud a libidóval összefüggésben bontja ki, s a korábbiakhoz hasonlóan a libidót teljesen általános lelki energiának tekinti, mely más-más tárgyakat tud megszállni, azokhoz képest kapcsolódni.²⁷ A szublimáció jelensége az ember azon kísérletei közé tartozik, hogy „az egyéni libidóháztartás problé-

²⁶ Érdekes, hogy Kant is úgy látja, hogy a természet végcélja nem lehetett az ember boldogsága, jöllehet ő ezt részben a boldogság fogalmának bizonytalanságára alapozza (vö. Kant 2003. 351–356).

²⁷ A libidó-elképzelés már az 1905-ös *Három tanulmány a szexualitásról* című munkájában megjelenik.

mája” megoldódjon (Freud 1982. 347). Freud a kellemetlen érzés kerülésének egyik útjaként tárgyalja a libidóeltolásokat, „melyekhez lelki szerkezetünk hozzájárul és ezáltal funkciója hajlékonyságában olyan sokat nyer. A megoldandó feladat az ösztöncélok olyan mértékű áthelyezése, hogy a külvilág tagadása ne érintse őket. Az ösztönök szublimációja kölcsönöz ehhez segítséget.” (Freud 1982. 343.) A sajátosan kulturális tevékenységeket (művészet, tudomány) ebben az összefüggésben Freud funkcionálisan értelmezi: céljuk a libidó elterelése, átirányítása társadalmilag magasabbra értékelt tevékenységekre, megadva így a művészi és tudományos tevékenységek funkcióját. A libidó eltolása alapjában véve ösztönáthangolás:

Effajta kielégülések, mint a művészek öröme az alkotásban, fantáziaképeik megtestesítésében, a kutatóké a problémák megoldásában és a valóság felismerésében, különös kvalitással rendelkeznek [...]. Jelenleg képletesen csak annyit mondhatunk, hogy számunkra „finomabbnak és magasabb rendűnek” tűnnek, azonban intenzitásuk durvább, primérből ösztönredukciók kielégítésével összehasonlítva, csökkentebb; nem rendítik meg testi lényünket. (Freud 1982. 344.)

A szublimáció tézise kifejezetten azt állítja, hogy alantas vágy fennköltté, fenéséssé tett, emelkedettnek tartott tevékenység formájában nyerhet kielégítést: „Az ösztönszublimáció a kultúrfejlődésnek különösen szembeűnő vonása, ez teszi lehetővé, hogy magasabb lelki tevékenységek, tudományosak, művésziak, ideológiaiak, a kulturális életben olyan jelentős szerepet játszanak” (Freud 1982, 360).²⁸

Jelen összefüggésben a libidó fogalmával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy egyesek szerint Freud szigorú értelemben nem szexualitásról, hanem „pszichoszexualitás”-ról beszél, mivel a „szexuális” fogalmát a pszichoanalízisben a szokásosnál jóval szélesebb értelemben használja, amennyiben mind lefelé (szomatikus viszonyok, ösztön), mind felfelé (psziché, szellem) túllép a szokásos értelmen. A szexualitás kifejezést Freudnál ebben az olvasatban a „szeretni” (*lieben*) tág értelmében kellene vennünk (Nitschke 2011. 97–98). Nitschke javaslatát mindazonáltal nehéz a szublimáció gondolatára vonatkozó értelmezésnek tekinteni. Hiszen a szublimáció gondolata alapjában véve nem egy szemantikai javaslat, azaz nem abban áll, hogy a „szexualitás” kifejezést

²⁸ A gondolat csírája mintha már megtalálható lenne az *Álomfejtés* egyik fentebb idézett passzusában: „Mivel a másodlagos folyamatok késve érkeznek, lényünk tudattalan vágygerjedelmekből álló magva megfoghatatlan és meggátolhatatlan marad a tudatelűttes számára, amelynek szerepe egyszer és mindenkorra arra korlátozódik, hogy a tudattalanból eredő vágygerjedelmeknek megmutassa a legcélravezetőbb utakat. E tudattalan vágyak minden későbbi lelki törekvésre nézve kényszerű jelentenek, amelyhez alkalmazkodniuk kell, s szabadságuk legfeljebb annyi, hogy e kényszer esetleges levezetésére és magasabb célok felé terelésére törekedhetnek.” (Freud 1993. 418.)

kitágítva általában a „kedvelni”, „szeretni” jelentésére azt mondjuk, hogy a tudományos és művészi alkotó- és fogyasztó tevékenység „szexuális” ebben a tág értelemben. Ha annak tekintenénk, akkor a szublimáció semmitmondóvá válna, hiszen a magasabb rendűnek tekintett tevékenységek „szublimált” jellege nem jelentene többet annál a trivialitásnál, hogy szeretjük, kedveljük ezeket a tevékenységeket; szexuális motivációjuk csupán a „szexualitás” kitágított fogalmából következne. Ezt támasztja alá az is, ahogy Freud ellenezte a libidó fogalmának Jung javasolta kitágítását „genetikai libidó”-vá (Mayer 2016. 100–101).

A „szublimálás” pontos jelentése a fenségessé tétel, tehát az, hogy társadalmilag elfogadott, sőt értékelt (tudományos, művészi) tevékenység alakjában éli ki a cselekvő az őt mozgató vágyat. Freud állítása mármost arra vonatkozik, hogy miközben a tudós tudóskodik, a művész művészkedik, valójában libidó, azaz szexuális vágy hajtja, és tevékenysége nem más, mint e vágy kielégítése. A freudi szexualitás tág fogalma valójában a tézis kétféle olvasatát is lehetővé teszi. A tág párhuzamot állító olvasat értelmében deszexualizáljuk a vágyat, és a libidót általában mindenfajta törekvés alapenergiájának tekintjük. Ekkor viszont a tézis azt a trivialitást adja, hogy a tudományos vagy művészi tevékenység törekszik, vágyik valamire.

A szűkebb azonosítást állító olvasat azt mondja, hogy a tudományos, művészi tevékenységben a szexuális sóvárgás, erős vágyakozás és ennek megfelelő erős kielégülés szerkezetét találjuk. Ellenérvünk szerint ez tarthatatlan, hiszen a fentebb az elfojtással kapcsolatos nehézségek itt is szerkezetazonos módon megismétlődnek: kell lennie egy járulékos személynek, a tudattalan pozíciójában lévő alanynak vagy szubjektum-teljesítményekre képes lénynek, aki a benne meglévő szexuális vágyat, mely az enyém is, átdefiniálja, átformálja a lineáris algebra vagy a hexameterek iránti érdeklődéssé. Az átfordítás, eltolás – hasonlóan az álommunkához – nem tudatosul bennem, hiszen ezt akadályozza a cenzor. Ugyanazt az eredményt kapjuk, mint fentebb: az Én valójában két személy szoros kapcsolata.

Freud a felebaráti szeretetet a nemi vágy átalakított formájának tekinti, mivel szerinte a keresztény hívők „úgy kerülnek el a genitális szeretet ingadozásait és kiábrándulásait, hogy ennek a szexuális céljától eltérnek, az ösztönt céljában gátolt izgalommá változtatják” (Freud 1982. 364, kiemelés tőlem – O. Cs.). Jelen összefüggésben az fontos, hogy Freud semmi problémát nem lát abban, hogy a szublimálás eredményeként kialakuló gyengéd érzésnek „már kevés a külső hasonlósága azzal a viharosan kavargó genitális szerelmi étellel, melyből mégis levezethető” (Freud 1982. 365). Ha ezt úgy kell értenünk, hogy szerinte semmiféle szerkezeti hasonlóságnak nem kell maradnia az ösztön és eltolt kiélése között, akkor teljesen spekulatív, igazolhatatlan tézissé válik a szublimáció gondolata. A szerkezeti hasonlóság hiányából következik, hogy Freud elvi szinten nem tud válaszolni arra, az ösztön miért éppen tudományos, művészi tevékenységekre tolódik el, és miért nem, mondjuk, jótékonykodásra vagy sportolásra?

További nehézség, hogy Freud értelmezése nyomán egyszerűen képtelenség számot adni a tudományos és művészeti tevékenységek sajátos örömről. E tevékenységek ugyanis jellegzetesen nem hiány-kielégülés szerkezetet mutatnak, s ennél fogva jellemzően nem intenzív élvezetek, hanem sokkal inkább céljukat magukban hordják, amennyiben végzésük tartós örömet ad. Az ilyen tevékenységeknek – ahogy már Arisztotelész is elemzi a *praxis* fogalmát a *Nikomakhoszi etika* I. könyvének 1–2. fejezetében – döntő sajátága, hogy nincs természetes végpontjuk. Abbahagyhatjuk őket, de nem beszélhetünk egy hiány kielégítéséről.²⁹ Ezzel válaszolhatunk meg egy lehetséges ellenvetést az itt kifejtett szublimáció-kritikával szemben: azt mondhatná valaki, hogy a praxis-szerű tevékenységnek tekintve a szellemi tevékenységeket még ezekről is azt kell mondanunk, hogy valamikor „végük” van, és ez összevethető a vágyhoz kapcsolódó kielégüléssel, beteljesüléssel. Az ellenvetésre azt válaszolhatjuk, hogy a praxis-szerű tevékenységeket jellemző módon „abbahagyjuk”, nem pedig „kielégülünk” bennük. Freud egy némiképp meglepő lábjegyzetben dicséri a munkát mint a boldogság útját, és közben valójában a praxis-szerű tevékenységet tartja szem előtt, anélkül, hogy ennek elméleti potenciálját észrevenné.³⁰

A szellemi tevékenységeket Freud nem elemzi külön-külön. Nyilván érdekes kérdés, hogy tudósi önértelmezése hogyan alakul a saját szublimálása fényében. Egyetlen kivétel viszont van: a szépségről a pszichoanalízis keveset tud mondani – az azt vizsgálni hivatott esztétika pedig csak bizonytalant –, „[c]supán az tűnik bizonyosnak, amikor a szexuális érzékelésből vezet le, mikor megállapítja, hogy a céljában korlátozott izgalom mintaszerű példánya lehet” (Freud 1982. 347).

Összegezve: ahogy már Rousseau sem (Olay 2017), úgy Freud sem képes arra, hogy a szellemi tevékenységeknek az ágens számára való értelmét és jelentőségét komolyan vegye. Ebből adódik a furcsa javaslat, hogy n-dimenziós vektorterek, az *Ulysses* vagy *Az avignoni kisasszonyok* vizsgálatát, olvasását, szemlélését, sőt megalkotását valahogyan átfabrikált szexuális kielégülésnek tekintsük. Rousseau és Freud között a végső különbség abban rejlik, hogy a semmirekellő modern társas ember kitűnni vágyásának a helyébe a nem tudatosított ösztönök kielégülés-törekvése kerül – mindkettő egyaránt eszközként használja a szelleminek tartott tevékenységeket.

²⁹ Részletesebb kifejtését lásd Olay 2008.

³⁰ „Az életvezetés semmilyen más technikája nem köti az egyes embert annyira a valósághoz, mint a munka érvényesülése, mely őt legalábbis a realitás egy részébe, az emberi közösségbe biztosan beilleszti. Az a lehetőség, hogy nagymértékű libidinózus összetevők, narcisztikusak, agresszívok, sőt erotikusak a szakmunkára és a vele fűződő emberi kapcsolatokra tolódhatnak, olyan értéket kölcsönöz neki, mely elengedhetetlensége mellett az egzisztencia megtartásához és igazolásához nem utolsó a társadalomban. Különleges kielégülést hoz létre a szakmunka, hogyha szabadon választott, tehát fennálló hajlamok, folyamatos vagy alkatilag felerősített ösztönrezdülések válnak hasznossá szublimáció útján. És ennek ellenére az emberek a munkát mint a boldogság útját kevésre értékelik.” (Freud 1982. 344.)

IV. KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogyan „birtokolja” saját vágyát az alany Freud koncepciójában, mégpedig két elméleti összefüggésben: egyrészt az álomban lezajló, rejtjelezett vágyteljesülés alanyát kerestük, másrészt a vágy szublimációját értelmeztük az intellektuális tevékenységekben. Kérdésünk végső soron a tudattalan és a személy kapcsolatának aleteit vizsgálta. Dolgozatunk problémafelvetése az alanyiség, alany-mivolt és a tudatosság összekapcsolásán alapul, hiszen e kapcsolat alapozza meg azt az elvárást, hogy a kielégülés alanya egyúttal valamilyen formában tudjon saját vágyáról és kielégüléséről. Mint láttuk, a tudattalan elképzelése felszámolja és éppenséggel megkérdőjelezi ezt a kapcsolatot: nem minden tudatos, ami a pszichikai területéhez tartozik. Freud a tudattalan feltevését mindig és alapvetően a terápiás tapasztalatokra és gyakorlatra építi. A szerkesztői előszó *A tudattalan* című szöveghez úgy fogalmaz, hogy Freudot a feltevés filozófiai dimenziója sosem érdekelte; gyakorlati érdeke fűződött hozzá, amennyiben úgy vélte, számos jelenséget nem tud magyarázni, de még leírni se e feltevés nélkül (SA 3, 121–122). A dolgozatban viszont kitértünk a klinikai igazoló hivatkozás ingatag voltára. A klinikai tapasztalatok bizonyító ereje előfeltételezi a tudattalan létezését.

Freud fontos pontokon beszél tudattalan vágyakról, melyek szerkezetét nem tisztázza, jóllehet, mint láttuk, érzékeli a bennük rejlő feszültséget. Megpróbáltunk filozófiai értelmezést adni Freud elképzelésének, amennyiben eltérő válaszkísérleteket vettünk szemügyre. Filozófiai értelemben azonban nem jutottunk annál többre, hogy a tudatban vannak erők, melyek valahogy meg akarnak nyilvánulni. Gondolatmenetünkben erre tett javaslatot a kielégülés fiziológiai értelmezése, melynek értelmében a vágy egy feszültség, következésképpen kielégülése feszültségevezetődés, amit nem kell bármilyen instanciának regisztrálnia. Problémafelvetésünkben előfeltevésként megfogalmaztuk, hogy Freudnál beszélhetünk alany- vagy szubjektumfogalomról abban a minimális értelemben, hogy a szubjektum saját állapotairól elemi értelemben tudomással bír. Az egyik adódó következtetésünk az, hogy ezt az alanyfogalmat Freud kombinálja egy olyan dimenzióval, mely csak külső segítséggel és jellegzetesen bizonytalan módon hozzáférhető. Nehéz elhárítani a benyomást, hogy végső soron két, összeegyeztethetetlen leírásmódot váltogat az alanyra nézve. Tauber joggal fogalmaz úgy, hogy Freud az önmagasság egységének kérdését alapján véve nem teszi fel, és találóan beszél „lappangó ösztönéletünk mitológiájáról” (Tauber 2010. 165), mely megítélésünk szerint tartósan és kártékonyan eltereli a figyelmet a tudatéletünkben kereshető és talán elérhető megelégedettségéről és boldogságról.

IRODALOM

- Borch-Jacobsen, Mikkel 1988. *The Freudian Subject*. Stanford, Stanford University Press.
- Fingarette, Herbert 1982. Self-deception and the 'Splitting of the Ego'. In Richard Wollheim – James Hopkins (szerk.) *Philosophical Essays on Freud*. Cambridge, Cambridge University Press. 212–228.
- Freud, Sigmund 1940–1952. *Gesammelte Werke*. I–XVII. köt. London, Imago Publishing (rövidítve: GW).
- Freud, Sigmund 1969–1975. *Studienausgabe*. 10 köt. Frankfurt/M, Fischer (rövidítve: SA).
- Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Ford. Hermann Imre. Budapest, Gondolat.
- Freud, Sigmund 1993. *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest, Helikon.
- Freud, Sigmund 1982. Rossz közérzet a kultúrában. Ford. Linczenyi Adorján. In uő: *Esszék*. Budapest, Gondolat. 327–405.
- Freud, Sigmund 1997. A tudattalan. In Sigmund Freud: *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Ford. Berényi Gábor, Májay Péter és Szalai István. Budapest, Filum Kiadás.
- Freud, Sigmund é. n. *Az őszalami és az én*. Ford. Dr. Hollós István, Dr. Dukcs Géza. Budapest, Pantheon.
- Gödde, Günter 2010. Sigmund Freuds Strukturmodell in „Das Ich und das Es” und seine Bedeutung in historischen und aktuellen Diskursen”. In Benjamin Jörissen – Jörg Zirfas (szerk.) *Schlüsselwerke der Identitätsforschung*. Wiesbaden, VS Verlag. 19–36.
- Grünbaum, Adolf 2001. *A pszichoanalízis alapjai*. Ford. Győri Miklós, Ehman Bea, Kavetzky Péter. Budapest, Osiris.
- Jones, Ernest 1973. *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest, Európa.
- Kant, Immanuel 2003.² *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány.
- Lacan, Jacques 1957/1958. *The Seminar of Jacques Lacan. Book VI. Desire and Its Interpretation. 1957–1958*. <http://www.lacanireland.com>.
- Laplanche, Jean – Pontalis, Jean-Bertrand 1994. *A pszichoanalízis szótára*. Ford. Vikár György, Albert Sándor, Burján Mónika, Gyimesi Timea, Pálffy Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lear, Jonathan 2014. *Freud*. New York – London, Routledge.
- Lohmann, Hans-Martin 1989. *Freud*. Hamburg, Edition SOAK.
- Luhmann, Niklas 1988. Neuere Entwicklungen in der Systemtheorie. *Merkur*. 42. 292–300.
- Mayer, Andreas 2016. *Sigmund Freud zur Einführung*. Hamburg, Junius.
- Moldvay Tamás 2016. Kis Lacan-értelmező. *Kellék*. 55. 107–142.
- Nitschke, Bernd (szerk.) 2011. *Die Psychoanalyse Sigmund Freuds. Konzepte und Begriffe*. Wiesbaden, VS Verlag.
- Olay Csaba 2008. *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest, L'Harmattan.
- Olay Csaba 2017. Előítélet, előfeltevés hermeneutikai nézőpontból. *Magyar Filozófiai Szemle*. 61/1. 29–49.
- Pieper, Annemarie 2001. *Glückssache: die Kunst gut zu leben*. Hamburg, Hoffmann und Campe.
- Redding, Paul 2000. Freud's Theory of the Consciousness. In Michael P. Levine (szerk.) *The Analytic Freud. Philosophy and Psychoanalysis*. London, Routledge. 119–131.
- Ricœur, Paul 1999. *Die Interpretation: ein Versuch über Freud*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Roudinesco, Élisabeth – Plon, Michel 2004. *Wörterbuch der Psychoanalyse. Namen, Länder, Werke, Begriffe*. Wien, Springer Verlag.
- Schwendtner Tibor 2012. Miként lehetséges öncsalás? Sartre Freud-kritikája. *Imágó Budapest*. 2/2. 17–30.
- Sutyák Tibor 2008. *A Freud-elv. A pszichoanalízis mint lélekfilozófia*. Pozsony, Kalligram.

- Szalai Judit 2013. *Kortárs angolszász érzelemlfilozófia*. Budapest, L'Harmattan.
- Szumner Csaba 2014. *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan.
- Tauber, Alfred I. 2010. *Freud, the Reluctant Philosopher*. Princeton, Princeton University Press.
- Tauber, Alfred I. 2013. *Requiem for the Ego – Freud and the Origins of Postmodernism*. Stanford, Stanford University Press.
- Ullmann Tamás 2016. Hogyan működik a tudattalan? *Kellék*. 55. 143–176.
- Unoka Zsolt 1998. Fallosz-jelentés. A fallosz szerepe a vágy dialektikájában Lacan ötvenes évek végi írásaiban. *Café Babel*. 29. 59–74.